

*О.Г. Стегній,
д-р соціол. наук*

*О.Г. Stegnii,
Doctor of Sociol. Sci.*

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ В СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТІ: ПРИКЛАД ГРОМАД МАЛИХ МІСТ

Abstract. This article is prepared by the results of an international sociological investigation of the influence of the expansion of the EC to the east by using five situational studies of small towns in Poland, Bulgaria, and three post-soviet countries: Ukraine, Byelorussia, and Russia. The towns of Semjatyacie (Poland), Skidel (Byelorussia), and Chop (Ukraine) representing the social context of small centers in the outlying regions of the countries, as well as the towns of Stupino (Russia) and Pernik (Bulgaria) which are town-satellites near the megapolises, are chosen as objects for the comparative analysis. The project is focused at important aspects of the every-day life of these towns, first of all at peculiarities of the situation on the local labour market.

Дана стаття підготовлена за результатами міжнародного соціологічного дослідження¹, метою якого є вивчення впливу розширення кордонів Європейського Союзу на східноєвропейську частину напівпериферії на прикладі п'яти ситуативних досліджень малих міст у Польщі, Болгарії та трьох пострадянських країн: України, Білорусі та Росії. Об'єктами порівняльного аналізу були обрані міста Семятиче (Польща), Східель (Білорусь), Чоп (Україна), які відображали соціальний контекст малих центрів у периферійних регіонах своїх країн, а такі міста, як Ступіно (Росія) і Пернік (Болгарія), є містами-супутниками поблизу столичних мегаполісів. Проект сфокусований на важливих аспектах повсякденного життя громад названих міст, насамперед на особливостях ситуації на місцевому ринку праці.

Дослідження акцентоване на малих центрах усередині периферії напівпериферії, оскільки в більшості дебатів периферію та локальний прояв проблем, як відомо, недооцінюють, що ілюструє хронічну слабкість досліджень з глобалізації. Тому міжнародна команда дослідників в рамках цього дослідження намагалась виявити ступінь проникнення глобалізації на локальний рівень. Емпіричні результати свідчать, що місцевий рівень маркується передусім думками людей. Більша частина соціального

¹ Дослідження виконано в рамках Проекту INTAS "Dynamics and social impacts of the labour markets on local communities in Eastern Europe accelerated by the EU-Integration", № 04-79-6799.

капіталу окреслюється первинними соціальними відносинами в сім'ї та найближчому соціальному оточенні. Цей тренд відображає основні проблеми східноєвропейської периферії та можливі шляхи їх вирішення з врахуванням впливу ризиків і небезпек перехідного періоду.

Польовий етап ситуативних опитувань у рамках даного дослідження здійснено в 2006 р. за вибіркою, яка репрезентувала доросле населення названих малих міст. В українському опитуванні вибірка (700 одиниць спостережень) репрезентувала доросле населення всього Ужгородського району Закарпаття з врахуванням типів населених пунктів.

Різноманіття ринків праці та соціального середовища локальних спільнот

У кожній країні соціетальне середовище, регіони і локальні спільноти стратифікуються на центри і периферії, урбаністичні конгломерації і аграрні регіони. Таке середовище як свого роду “соціальна поверхня” характеризується специфічними обставинами, які пояснюють розвиток ринку праці, виробничої активності, а також відносини і зв'язки між економічним життям, наданням фірмами пропозицій робочих місць та соціокультурними ситуаціями і трендами в межах локальних спільнот.

Відібрані для ситуативних досліджень східноєвропейські країни ілюструють відчутні соціальні зміни за останні півтора десятка років. Учасники дослідження при цьому враховували різноманітність глибини і темпів цих змін для порівняльного аналізу. З одного боку, три малих міста Семятиче, Скідель, Чоп і два середніх за розміром міста Ступіно і Пернік, відчують на собі спільні проблеми перехідного періоду; після соціалістичного періоду вони як приклади периферії стали перед викликом нової траєкторії розвитку і перспектив на майбутнє. Але, з іншого боку, ситуативні дослідження виявили специфічні ситуації в країнах і відмінності між цими країнами.

У термінах дослідження глобалізації східноєвропейські країни належать до напівпериферії світової системи. Семятиче, Скідель, Чоп є малими центрами, розташованими в периферії напівпериферії Східної Європи. Як малі центри аграрних регіонів зазначені міста відіграють свою доволі помітну роль у відносинах між метрополіями Варшавою, Мінськом і Києвом та периферійними районами цих країн: Підляським воеводством, Гродненською та Закарпатською областями. На відміну від західних країн, де поступово скорочується розрив у рівні розвитку між центрами і периферією, в Східній Європі цей диспаритет посилюється.

Два індустріальних міста Ступіно і Пернік є районними центрами відповідних столичних регіонів. У цьому сенсі вони мають характер “супутників” метрополій. У Перніку індустріальний сектор сильно постраждав у період деіндустріалізації, закриття і реконструкції великих металургійних заводів. Натомість помітно зросла економічна діяльність у приватному секторі, зокрема у сфері надання послуг. Статус міста-супутника означає щоденну трудову міграцію частини його мешканців у напрямку столиці. На противагу цьому класичному визначенню міста-супутника, Ступіно має власний центр тяжіння, оскільки старий індустріальний комплекс і нові іноземні фірми інвестують в міську економіку.

Старі і нові структури: локальні спільноти як перспектива фірм

Постсоціалістичний контекст, локальні спільноти і регіони формують надзвичайно особливі ландшафти підприємств, економічне і соціальне життя.

Більше половини працевлаштованих респондентів в Ужгородському районі Закарпаття працюють на підприємствах і в організаціях державної форми власності, ще одна чверть припадає на робочі місця, що знаходяться у власності місцевих приватних фірм. Така структура форм власності пояснюється особливістю структури народного господарства цього району. Зокрема, питома частка державної власності безпосередньо припадає на структури залізничного транспорту, включно зі станціями і депо. Що стосується приватного сектору економіки, то тут основна його частина припадає на підприємства торгівлі, громадського харчування і надання транспортних послуг.

Дещо більше чотирьох відсотків респондентів працюють на підприємствах, що належать закордонним фірмам. Незважаючи на малочисельність цієї групи респондентів, саме з іноземним капіталом місцеві органи влади пов'язують перспективи вирішення проблеми працевлаштування місцевого населення.

Порівняльний аналіз рівня задоволеності основними компонентами роботи на державних і приватних підприємствах та в установах не виявив скільки-небудь істотних відмінностей. Рівень задоволеності за всіма компонентами перевищує умовну середню оцінку з незначними варіаціями в бік її підвищення за окремими компонентами. Незалежно від форми власності працюючі респонденти найвище оцінили відносини з керівництвом, характер своєї роботи і умови праці. Найнижчу оцінку отримав рівень зарплати, але і в цьому випадку оцінка перевищує умовне середнє значення п'ятибальної шкали (3,09).

Місцеві громади як соціальна поверхня, яка сприймається і оцінюється людьми

У концепції дослідження зроблено наголос на підході, в якому населення відіграє значну роль в оцінці перспектив життя, пов'язаних з економічною сферою, добробутом місцевого населення, і якостях місцевої влади. В цьому сенсі спільний інструментарій був побудований як інструмент, що уможливорює респондентам створювати власний імідж свого місця постійного проживання як контексту свого повсякденного життя. Не тільки фактори локальної спільноти визначають її капітали, як це стверджують економічні теорії. Більш важливими виглядають такі фактори, як робота, навколишнє природне середовище, соціокультурні фактори в локальній спільноті. Ці фактори прив'язаності та інтеграції вимірюються їх цінністю для ідентичності і єдності мешканців (які хочуть тут постійно проживати) в локальних спільнотах. У нашому дослідженні ми умовно виокремили чотири базових види капіталу локальних громад:

- капітал модернізації: пропозиції і перспективи роботи; налагоджена транспортна комунікація з сусідніми населеними пунктами; різноманітність можливостей для проведення вільного часу; відкритість соціального оточення;

- екологічний капітал: навколишнє природне середовище, ландшафт; високий рівень екологічної безпеки;
- соціальний капітал: близькість до сім'ї і рідних; контакти з сусідами, наявність кола друзів і знайомих;
- культурний капітал: місцеві традиції, звичаї і культура; спільне походження з оточуючими людьми; гармонійний образ населеного пункту і його архітектури; можливість почуватися людиною і щось значити; залученість до громадського життя.

Робота. Доступ до роботи є базовим і первинним благом для життя індивіда як у Східній, так і Західній Європі. Результати порівняльного аналізу дослідження кейсів переконливо підтверджують цей висновок. Ринок праці і шанси працевлаштування, екзистенціальний капітал є більш важливими, ніж індивідуальне благо. Мати чи не мати робоче місце, бути чи не бути людиною з певною професією і престижем – це є частиною капіталу місцевої громади. Люди, які прагнуть працювати в рамках локальної спільноти, збільшують обсяг простору для життєдіяльності місцевої громади. Робота і зайнятість прив'язують людей до місця та генерують соціальну солідарність. Однак, в усіх п'яти ситуативних опитуваннях пропозиції і перспективи роботи найменшим чином визнаються респондентами такими, що прив'язують їх до місця свого проживання.

Очевидно, що потенціал ринку праці локальної спільноти є базовим капіталом. Його дефіцит є найбільш показовим індикатором статусу периферії і ситуації локальної спільноти або регіону. Цей дефіцит є головною мотивацією для міграції або працевлаштування у великих містах. Втрата соціодемографічного потенціалу в локальній спільноті має важкі наслідки. Люди, які не працюють за місцем свого постійного проживання, нерідко також орієнтовані на проведення дозвілля поза межами свого населеного пункту, хоча якість і можливості проведення дозвілля у власній локальній спільноті не змінюються.

Одним з проявів глобалізації ринку праці є поширення інформаційних технологій, що прямо сприяє формуванню нових соціальних відносин. Будуються нові види нерівності, зокрема, між захищеними групами нового поділу праці та підлеглими прошарками на підприємстві, до яких більше або менше приєднуються актори в стані тривалого виключення або відхилення. Такий “соціальний розлад” призводить до нового структурного розташування соціальних позицій: на вершині – “конкурентоспроможні”, тобто всі працівники, які не гарантовані від можливості звільнення в товарному виробничому секторі, але які зацікавлені в дотриманні правил гри домінуючої системи; посередині – “захищені”, які належать неоднаковою мірою, залежно від країни, до секторів державної служби та до нетоварних секторів економіки; далі йдуть “незахищені”, ті, що цілковито залежать від частих процесів модернізації та рішень про короткострокове коригування ситуації; за ними розташовані “виключені” – “надлишкова робоча сила національної економіки”, яких сортують і відбирають за їхнім рівнем доступу до суспільного виробництва².

² Мартен Домінік, Мецжер Жан-Люк, П'єр Філіп. Соціологія глобалізації. – К.: Видавн. дім “КМ Академія”, 2005. – С. 160.

Проведене опитування в Ужгородського районі Закарпаття демонструє достатньо складну ситуацію з працевлаштуванням місцевого населення. Лише 37 відсотків респондентів на момент проведення опитування мали постійне місце роботи, ще близько 8 відсотків були зайняті на тимчасовій роботі, а решта не мали ніякої роботи.

Якщо поглянути на юридичне оформлення відносин між роботодавцем і роботонаймачем, то майже три чверті зайнятих працюють за різними формами контрактів, з яких переважна більшість (майже 67%) працевлаштовані без визначення терміну зайнятості, а понад 8 відсотків працюють за контрактом, в якому указаний обмежений період зайнятості. При цьому між роботодавцями та найманими працівниками продовжують існувати усні домовленості і угоди. Особливо такого роду відносини в трудовій сфері набули поширення на селі, де кожний п'ятий працевлаштований оформив свої відносини з роботодавцем на підставі усної домовленості. Зрозуміло, що за таких умов наймані робітники не мають достатніх правових можливостей захистити свої інтереси у випадку виникнення трудового конфлікту.

На окрему увагу заслуговує категорія незайнятого населення. Майже дві третини цієї категорії опитаних припадає на групу пенсіонерів, учнівської молоді, домогосподарок і жінок, які перебувають у відпустці по догляду за дитиною. Власне безробітними виявились близько 27% від загальної чисельності незайнятих, але лише п'ять відсотків з них зареєструвалися на біржі праці і в центрі зайнятості. Слушно виникає запитання: чому переважна більшість безробітних уникає офіційної реєстрації свого безробіття? Спробуємо відповісти, спираючись на отримані результати.

Аналіз вікових когорт виявив у цілому рівномірне представництво серед безробітних респондентів усіх вікових груп. Тому безробітних у цьому регіоні доцільно розглядати як певну соціальну групу, у формуванні якої чинник віку має другорядне значення. Більш цікавим є той факт, що лише три відсотки безробітних виявили намір протягом найближчого року підвищити свої професійні навички і знання. Відтак вірогідно припустити, що більшість безробітних не налаштовані на працевлаштування і не пов'язують свої життєві плани з конкретним місцем роботи, яке б вимагало відповідної професійної підготовки. Прояснити таку доволі суперечливу картину дозволяє аналіз основних джерел доходу сімей безробітних респондентів.

Майже половина безробітних головним джерелом доходів відмітили не заробітну плату, пенсії або грошову допомогу, а графу "інші грошові джерела". З високою мірою вірогідності можна говорити про існування прибутків, пов'язаних з нелегальною трудовою міграцією або човниковою торгівлею. Ймовірно, що серед безробітних переважають "човники", а серед тимчасово зайнятих – трудові мігранти, які після короткотривалого повернення додому знов планують виїхати на роботу за кордон. Подібне припущення підтверджують отримані емпіричні дані.

Респондентів прохали оцінити ступінь вірогідності окремих подій, використовуючи п'ятибальну шкалу, де один бал означав найменший, а п'ять балів найбільший ступінь вірогідності.

Таблиця 1

**Оцінка рівня вірогідності подій респондентами
Ужгородського району Закарпаття**

Подія	Оцінка рівня вірогідності подій, бали			
	Зайняті	Тимчасово зайняті	Незайняті	Безробітні
Виїхати в іншу країну для роботи на кілька тижнів	1,54	1,96	1,42	1,63
Виїхати в іншу країну для роботи на кілька місяців	1,59	2,35	1,45	1,73
Виїхати в іншу країну для роботи на кілька років	1,36	1,80	1,33	1,53
Переїхати в іншу країну на постійне проживання	1,18	1,20	1,14	1,29

Як свідчать наведені результати, для категорії тимчасово зайнятих індекси вірогідності всіх перелічених подій є вищими, ніж серед решти респондентів. У випадку вірогідності тимчасового працевлаштування за кордоном зафіксовані відмінності є статистично значимими на п'ятивідсотковому рівні. Можна припустити, що дана категорія опитаних психологічно більш підготовлена і адаптована до умов роботи за кордоном внаслідок відповідної соціальної практики і отриманого досвіду.

Для категорії безробітних характерна найвища порівняно з працевлаштованими і незайнятими готовність виїхати на тимчасові заробітки за кордон і абсолютно найвища серед усіх респондентів готовність виїхати на постійне місце проживання за межі України.

Найменшим чином схильні до трудової мобільності за кордон виявилися респонденти старшої вікової групи (понад 50 років) та особи, які мають постійне місце роботи і для яких основним джерелом доходів сім'ї є саме заробітна плата.

Первинні соціальні групи. Переважна більшість респондентів характеризує високий рівень осілості: 62 відсотки проживають в Ужгородському районі Закарпаття з моменту свого народження, а ще одна чверть проживає в цьому районі понад 15 років, тобто весь період державної незалежності України. На момент проведення опитування дещо більше половини респондентів мали роботу, з яких однозначна більшість (72%) були зайняті у сфері надання послуг.

Це, насамперед, залізничний транспорт, оскільки місто Чоп є головними залізничними воротами України на західному кордоні, а також торгівля і сфера освіти. Кожний п'ятий працевлаштований припадає на сферу виробництва, частіше всього на харчову, деревообробну промисловість і машинобудування. Основну соціально-професійну групу становлять кваліфіковані робітники, які значно перевищують за чисельністю дипломованих фахівців і службовців середньої ланки. Звертає на себе увагу той факт, що серед працевлаштованих сільських жителів у сільському господарстві Ужгородського району задіяні менше восьми відсотків.

Однією з особливостей життя в своєму населеному пункті, що свідчить на значну прив'язаність місцевого населення до свого щоденного соціального оточення, є спільне з оточуючими респондента людьми походження. Унікальність цієї сторони свого повсякденного життя відмічає переважна більшість учасників опитування (79%).

Місцева культура. У передових сучасних державах культурна різноманітність має парадоксальну тенденцію до постійного скорочення, тоді як етнічні відмінності, засновані на підтриманні й поглибленні процесу диференціації стосовно інших етнічних груп, стверджується з новою силою. Глобалізація і захисна ідентичність не завжди протистоять одна одній, а часто проявляються як логіка спільної присутності, як рефлексивні процеси, що живлять один одного. Зачарування й культурний опір – це два боки однієї монети глобалізації.

Культура, що ґрунтується на пошукові ідентичності через досвід колективного пережитого, розгортається в різноманітності форм системи уявлень людини і настановується на економіку. Проте економіка теж є одним із вимірів нашої культури.

Периферійний і сільський контекст повертають назад до багатих місцевих традицій, відчуття спільної приналежності до своєї історії.

Серед різних особливостей життя в своєму населеному пункті, що унікально і прив'язує респондентів до цього місця, учасники опитування, крім наближення до сім'ї і рідних, називають у першу чергу місцеві традиції, звичаї і культуру (85%). При цьому більше половини респондентів (61%) відмічають також таку неповторну особливість життя у своєму районі, як відкритість оточення, різноманітність культур і народів. Якщо говорити про Ужгородський район Закарпаття, то саме тут широко відмічають не тільки національні і релігійні свята українців з числа православних і греко-католиків, але і також угорців, словаків католицької конфесії. У цьому сенсі цей регіон з повним правом можна назвати мультикультурним котлом, який створює неповторний соціальний контекст повсякденного життя місцевого населення.

Місцева культура Закарпаття несе на собі також відбиток провінційності. Тут доцільно пригадати угорського мислителя Б. Хамваша, який визначив географічне положення цього регіону як окраїни угорської Півночі. Домінантою цього краю він вважав провінційність, а значить і малу цивілізацію в сенсі малого освоєння. Згідно з Хамвашем, провінція означає місце, де вплив цивілізації лише відчувається і не більше. Провінція – це культурна пасивність, своєрідність і історично не активна, тому вона ніколи не виступає у ролі завойовника, а скоріше в ролі об'єкту завоювання³.

Закарпаття ніколи не претендувало на скільки-небудь вагомую роль у конструюванні загальноукраїнської унітарності. Населення Закарпаття все ще потребує тривалого процесу самоусвідомлення, підтвердження чому є дискусії навколо русинства і певної автономії краю від центру. Цей процес відбувається в умовах суперечності між *“ще до кінця не сформованим загальноукраїнським цілим, яке має свої політичні наслідки у формі українського унітаризму і Української Держави, врешті-решт, та ще менш вербалізованою все тією ж українською, проте регіональною ідентичністю. Сьогодні ми все ще перебуваємо у процесі кристалізації цих регіональних ідентичностей та плюралістичного вбудовування їх у широке загальноукраїнське ціле. Від плюралістичності цього процесу залежить і його успіх. І Закарпаття є одним із найскладніших пробних каменів у цьому процесі”*.

³ Хамваш Бейла. П'ять геніїв // Незалежний культурологічний часопис “І” – 2006. – Число 44.

⁴ Возняк Т. Феномен Закарпаття // Там же.

Ландшафти. Бідність на сучасне технічне оснащення, але багаті природні ресурси і краєвиди є перевагою периферійних регіонів і місць. Очевидно, всі ситуативні опитування демонструють достатньо високу оцінку цього “зеленого” капіталу місцевої громади. Природний ландшафт сприймається людиною за його морфологічними особливостями, мальовничістю, естетикою, справляє свій особливий, лише йому властивий вплив.

В аналізі цінності ландшафту і природних ресурсів для місцевого населення ми виходимо з методології протиставлення категорій місця і території вже згаданого Б. Хамваша. Територія – це категорія, скоріше, політична, тоді як місце – етнопсихологічна. В політичному сенсі Закарпаття для радянського керівництва мало геополітичне значення в масштабі Південно-Східної Європи. У свою чергу, для України цей регіон може стати ресурсом співробітництва з сусідніми країнами Європейського континенту. Як місце Закарпаття протягом століть відтворило особливий етнопсихологічний тип своїх мешканців.

Закарпаття насамперед є прикладом різноманіття місця, переходу гір у рівнину, що має формувати творчий характер. З точки зору Т. Возняка, гори і рівнини тут слід розуміти не тільки як елемент морфології території Закарпаття, а як елементи, які формують ментальні установки. На одноманітному ландшафті, за Хамвашем, нічого творчого не виникає. Тоді як ландшафтне різноманіття сприяє виявленню творчих особистостей.

Більше половини респондентів прив’язує до свого населеного пункту ландшафт і навколишнє природне середовище. Цей високий показник не стільки інструментальної, скільки термінальної цінності природного довкілля пов’язаний з тим, що переважна більшість учасників опитування проживає в селах у безпосередній близькості з природою. Що ж стосується власне природи в Закарпатті, то вона є важливим елементом символічного капіталу для місцевого населення. Проте в дихотомії цінностей “стабільна робота – навколишнє природне середовище” респонденти надають перевагу першій, що підтверджує актуальність вирішення проблем першого рівня (матеріальний статус, особиста безпека і здоров’я) для соціального самопочуття людини. Тому не випадково, на контрольне запитання анкети, що саме було упущено в інтерв’ю з того, що сьогодні найбільш хвилює населення цього регіону, респонденти передусім назвали відсутність робочих місць і низький рівень життя (відповідно 32 і 20%). Для порівняння: на проблему вирубки лісів, паводків і промислового забруднення природи вказали менше шести відсотків.

Робота і її вплив на індивідуальне життя людей і громади

Інтернаціоналізація і глобалізація трансформують не тільки особистості, але й соціальний контекст і локальні спільноти. Загальна теорема може обумовлювати як особливу умову: глобалізація є процесом локалізації. Успадкований капітал громади, насамперед трудовий потенціал, підпадає під загрозу, скорочується або стає недієздатним. У контексті Східної Європи цей процес, очевидно, поєднується з процесом трансформації достатньо соціально захищеного і безпечного минулого до періоду повної невпевненості та відчуття незахищеності.

Д. Геррітсен вирізняє *соціальну* незахищеність, позначену ізоляцією, пов'язаною з відсутністю профспілкового захисту, окремих статусів, закриттям можливостей для навчання та професіоналізації на підприємстві; *економічну* незахищеність, яка характеризується зниженням професійної свідомості, а відтак і зниженням якості послуг, і яка веде до виснаження, стресів і стану тривоги (частково до втрати ефективності підприємством); і нарешті, незахищеність *фізичного й психічного здоров'я*, яка виражається в деградації умов праці та в роздробленні простору й часу з причини нетипового робочого графіка чи великого числа наймачів одного й того самого працівника⁵.

Наслідками адаптації до нових соціально-економічних відносин є набутий негативний досвід і відчуття ентропії: соціетальний капітал втрачає свою силу утримувати людей на місцях свого народження і формує в місцевій громаді нові орієнтири і стилі життя.

Що відбувається з появою новостворених іноземних фірм?

Ледь не половина опитаних закарпатців у цілому позитивно оцінює ефект присутності іноземних підприємств в регіоні свого проживання. Деяко більше десяти відсотків ставляться до таких підприємств в різній мірі негативно, а решта учасників опитування вказали на відсутність впливу іноземного капіталу на ситуацію в Ужгородському районі або не змогли відповісти.

Серед іноземних підприємств, які особливо позитивно впливають на життя місцевого населення, респонденти найчастіше пригадують три: “Єврокар”, “Ядзакі” та “Екомеблі”. Поруч із цим, серед підприємств з негативним впливом учасники опитування в першу чергу назвали знов-таки “Ядзакі”, а також “Хенкель”. З'ясування критеріїв оцінки впливу названих підприємств вимагає проведення окремих фокус-групових інтерв'ю з цільовою групою безпосередньо працевлаштованих на іноземних підприємствах району.

Ставлення до роботи та культура праці

Як зазначає науковий керівник Музею Європи в Брюсселі Кшиштоф Поміан, особливою рисою євроінтеграції тривалий час було уникнення дебатів щодо цінностей. Адже інтеграція була спільною справою політиків дуже різних орієнтацій – соціалістів, соціал-демократів, лібералів, їх неможливо було поєднати ідейно. У ході об'єднавчих процесів виявилось, що неможливо інтегрувати економіки країн, повністю ігноруючи їхні культурні традиції. Адже за економічною поведінкою стоять культурні навики. Об'єднання фірм з різних країн у світові корпорації вимагало уніфікації корпоративної культури⁶.

Аналіз отриманих даних дозволяє прикинути в суть вагомий вплив ситуації з працевлаштуванням і професійною діяльністю на рівень особистого задоволення,

⁵ Мартен Домінік, Мецжер Жан-Люк, П'єр Філін. Там же. – С. 157–158.

⁶ Олексик Б. На роздоріжжі // День. – 2007. – 13 січ.

сімейне і громадське життя. В нашому випадку особливий інтерес викликає одне запитання: чи існують типи “культури праці”, які можливо емпірично описати? Як вони змінюються, набувають іншої форми під впливом місцевого стану економіки, наявності іноземного капіталу і пропозицій на робочі місця?

Працевлаштування і робота індивіда є послідовністю активності за певний період часу. Діяльність має свої властиві аспекти активності:

- соціальний клімат в сенсі відносин між колегами як горизонтальний аспект;
- менеджерський клімат в сенсі відносин з керівниками і ієрархією, вертикальний аспект;
- зміст роботи, сфера професійної діяльності;
- автономність, можливість прийняття рішень;
- умови праці.

Робота і професійна діяльність генерують результати, головним чином винагородження, які сприяють задоволенню і самопочуттю індивідів, переважно його утилітарного аспекту у вигляді заробітної плати. Очевидно така винагорода, як результат роботи, може стимулювати майбутнє професійне зростання або кар’єру. Нарешті, робота і професійна діяльність мотивуються особливими внесками. Окрім об’єктивних інвестувань у виконання роботи, як-то психічна і фізична енергія, кваліфікація і власна присутність, існують норми і ставлення, які підтримують сенс і цінність роботи, наприклад важливість і мотивація як соціетальна норма.

На схемі 1 здійснена спроба емпіричного вимірювання складових культури праці на підставі рівня задоволеності, згоди з функціональними нормами праці та отриманих результатів. Дані подані в ранжованому порядку відповідно до значень, середніх за п’ятибальною шкалою, де один бал означає мінімальний, а п’ять балів – максимальний рівень. На цій схемі агреговані результати всіх п’яти ситуативних опитувань.

Схема 1

Емпіричне вимірювання культури праці на підставі рівня задоволеності, згоди із функціональними нормами праці і отриманих результатів

ЗГОДА З ФУНКЦІОНАЛЬНИМИ НОРМАМИ ПРАЦІ	→	РОБОТА	→	РЕЗУЛЬТАТИ
забезпечення сім’ї – 4,55		↓		професійне
незалежність – 4,32	РІВЕНЬ ЗАДОВОЛЕНOSTІ			зростання – 3,27
суспільний обов’язок – 4,18	соціальний клімат – 4,37			зарплата – 3,04
самореалізація – 4,00	відносини			
участь у житті громади – 3,87	з керівництвом – 4,12			
	зміст роботи – 3,84			
	умови праці – 3,59			
	самостійність			
	в прийнятті рішень – 3,24			

Агреговані дані доволі чітко фіксують, скоріше, задоволеність роботою як процесом соціальної комунікації з властивими умовами, ніж очікуваними результатами у вигляді заробітної плати і професійного зростання. Серед функціональних норм

праці респонденти виокремлюють насамперед її важливість для сім'ї і приватного життя, що підтверджує важливість сильних сімейних зв'язків у локальних спільнотах малих міст. Учасники дослідження також значною мірою погоджуються з тим, що у здорової людини повинна бути можливість заробляти на життя, оскільки соромно залежати від соціальної допомоги. Менше всього респонденти схильні розглядати роботу як можливість активної участі в житті місцевої громади.

З незначними статистичними відмінностями наведені дані відображають також ситуацію в Ужгородському районі Закарпаття. Окремий виняток становить більш високий рівень задоволення відносинами з керівництвом порівняно із соціальним кліматом – відносинами з колегами (4,16 проти 3,50).

Як можна охарактеризувати такий тип культури праці? В цілому серед усіх респондентів переважає соціофункціональна культура праці, за якої сам процес роботи задовольняє роботодавців унаслідок взаємодії горизонтальних і вертикальних соціальних відносин. Вірогідно припустити, що такий тип культури праці значною мірою відображає патерни економічної поведінки соціалістичної доби. Соціофункціональний тип культури праці більш орієнтований на соціальну цінність роботи як обов'язок кожної людини перед суспільством, що є типовим для соціалістичної форми організації праці. У сучасній капіталістичній економіці і в іноземних фірмах переважає інший тип культури праці – скоріше, індивідуалістичний і орієнтований на отримання винагороди.

У дискусії про глобалізацію тяжіння роботодавців до мобільності посідає важливе місце. Економічну поведінку значною мірою детермінує пошук більш ефективної праці для краще кваліфікованих індивідів у потрібному місці за більш високу винагороду. Культура праці в периферійних регіонах Східної Європи контрастує із цим аргументом. Тут місцеві громади одночасно відчують важливість соціальних зв'язків і відсутність належної кількості робочих місць та сучасної соціальної інфраструктури. При цьому в усіх ситуативних опитуваннях просторово-територіальна ідентифікація респондентів виявилась переважно локальною і регіональною.

За епохи глобалізму зберігає свій потенціал есенціалістська стратегія формування індивідуальних і колективних ідентичностей, переплетена з відтворенням "природженого способу життя" (К. Гірц). Ця стратегія орієнтована радше на відкриття заздалегідь існуючих ідентичностей, ніж на їх "винахід". Прихильники есенціалізму в цьому зв'язку не випадково приділяють велику увагу носіям примордіальних (первісних) культурно-символічних кодів: національності, звичаям, міфам, легендам тощо. Значну частку респондентів, які себе ідентифікують з місцевим населенням свого місця проживання, можна розцінити як вагомий вплив есенціалістської стратегії формування ідентичностей в соціалізації та культуралізації громадян сучасного Закарпаття.

Серед учасників опитування однозначна більшість самоідентифікує себе як мешканці свого населеного пункту та Закарпаття: в першу чергу зазначеної самоідентифікації дотримується 79%, а в другу чергу – 60%.

Проникнення іноземних компаній у периферію в більшості випадків конфронтує з сильною локальною традиціоналістською культурою. Норми не раціоналізуються в сенсі вимог модерного ринку праці; робота індивідів належить первинним

групам і замикається в рамках місцевих контактів і найближчого соціального оточення. Прив'язаність до місцевої громади може бути більш важливою, ніж можливість мати кращу роботу. На прив'язаність сильно впливає важливість сім'ї і соціальних взаємовідносин у межах місцевої громади. Приклади сучасної трудової мобільності, які переслідують пропозиції кращого ринку роботи, скорочуються внаслідок лояльності і важливості первинних відносин. І як ми бачимо на прикладі Семятиче, мобільність є такою, що не дозволяє уникнути орієнтовані на сім'ю колективні патерни результатів міграції, наприклад спосіб човникової трудової міграції на Брюссель.

Згідно із статистичним досьє “Карітас мігратес”, підготовленим за даними міністерства внутрішніх справ Італії, кожен український трудовий емігрант утримує не менш як чотири особи⁷. За даними дослідження, опублікованого у 2005 р. Центром миру, конверсії та іноземної політики, щорічно трудові мігранти переказують в Україну близько 5 млрд. доларів США. І це при цьому, що лише небагато з них вкладають накопичені кошти у розвиток бізнесу⁸.

У цілому культура праці може сприяти трудовій мобільності роботодавця або підтримати захисний засіб зайнятості. Проведені в рамках нашого дослідження ситуативні опитування фіксують гальмування рівня трудової мобільності під впливом різних компонентів культури праці.

Ставлення працевлаштованих респондентів до своєї нинішньої роботи дозволяє прояснити два проєктивних запитання щодо можливої відмови від неї у випадку зміни заробітної плати. У першому запитанні пропонувалась модель поведінки у випадку пропозиції нової роботи з вищим рівнем заробітку на 20 відсотків. У другому запитанні, навпаки, пропонувалось респонденту вирішити подальше перебування на нинішньому робочому місці у випадку скорочення зарплати на аналогічному частку.

Ми отримали доволі суперечливі результати. В Ужгородському районі Закарпаття, з одного боку, більше працівників у сільській місцевості (44%) готові відмовитись від нинішньої роботи на користь нової з більш високим рівнем заробітку. Така модель поведінки виглядає цілком логічною з огляду на намагання підвищити власний матеріальний рівень. Проте в тій же сільській місцевості менше чверті опитаних готові відмовитись від наявної роботи у випадку скорочення заробітної плати на 20 відсотків. Що ж до мешканців міста і селищ міського типу, то тут ще менша частка готових відмовитись від своєї роботи на користь роботи з більш високим заробітком (відповідно 30 і 20%). Подібну суперечливу модель поведінки можна пояснити побоюванням втратити наявну роботу за умов дефіциту пропозицій на ринку праці та маловагомістю аргументу скорочення заробітної плати на 20 відсотків на користь пошуку нової роботи.

Вагомим чинником, який гальмує зміну робочого місця з більш високим заробітком, є також рівень задоволеності такими сторонами наявного робочого місця, як зміст роботи, соціальний клімат у колективі і відносини з керівництвом, можливість самостійного прийняття рішень. Таке ранжування можна інтерпретувати як своєрідну шкалу важливості елементів і аспектів культури праці. Тому, якщо ми хочемо ста-

⁷ Єгорова І. Українці в Італії: втрата чи здобуток для України // День. – 2007. – 8 лют.

⁸ Бобровников А. Последние из украинцев: Восток-Запад // Экономические известия. – 2007. – 19 янв.

білізувати плинність трудових ресурсів, слід підвищити рівень задоволеності, пов'язаний з ранжуванням цих компонентів. Лише невдоволення рівнем заробітної плати є недостатнім аргументом на користь пошуку нової роботи, оскільки існують також інші соціально значимі цінності наявного робочого місця.

Ставлення до роботи, а також бачення своєї ролі у вирішенні низки важливих для життя проблем, дозволяють виявити відповіді респондентів щодо оцінки ступеня власного впливу на своє життя та цінності економічної самостійності здорової людини⁹. Вимірювання здійснювалось за вже згаданою п'ятибальною шкалою. Середні значення свідчать, що в цілому всі респонденти Ужгородського району Закарпаття тяжіють, скоріше, до важливості власного впливу на життя та визнання цінності економічної незалежності (відповідно 3,76 та 4,09 балів). Цей результат не в останню чергу пояснює психологічний настрій та мотивацію пошуку значною частиною працездатних мешканців Закарпаття заробітків за кордоном України.

Окремо варто зупинися на опитаних мешканцях Чопа, оскільки вони нижче за решту респондентів оцінюють ступінь свого контролю за своїм життям. Соціальна і промислова інфраструктура міста не надає його мешканцям достатніх перспектив для планування майбутнього, що пов'язано з історією його розвитку.

У зв'язку з різною шириною залізничної колії у Європі і СРСР в кінці 50-х рр. минулого століття була здійснена повна реконструкція Чопа. Статус міста районного підпорядкування залізничний вузол Чоп отримав у 1957 р., маючи всього 8600 жителів і територію 620 гектарів. Незадовго до того як Чоп отримав статус міста, він розвивався як не зовсім типово, але колгоспне село. З 1960-х рр. Чоп повністю перетворився на залізничне містечко, через яке йшов практично весь товарообмін СРСР із сусідніми країнами на заході.

Особливість соціального контексту життя місцевого населення в Чопі досить влучно відмічає Тетяна Літераті: *“Попри зовнішню активність у цьому місті наче завар мер час. Але не тому, що воно зберігає традиції минулих століть, а тому, що люди тут, здається, сидять у трясовині: нічого не знають й нікуди не поспішають. Але чого справді не вистачає Чопу, то це молоді. Більшість юнаків і дівчат, котрі закінчили одну з двох чопських загальноосвітніх шкіл, їдуть вчитися до інших міст і, як правило, вже ніколи не повертаються сюди. Можливо, тому, що у більших містах вони з подивом дізнаються, що у світі є таке явище, як кіно (у Чопі про нього не чули з часів перебудови, якщо не більше), театри, інші дивовижі. Немає в Чопі власної газети і радіо, ніхто не знає про його історію, ніхто не чув, що саме в цьому містечку проходив військову службу нинішній Президент Грузії Михайл Саакашвілі”*¹⁰.

Формування майбутнього і життєвих перспектив

Важливим ресурсом, який допомагає людям справлятися з соціально-економічними та особистими проблемами, є оптимізм, сподівання на краще на противагу песимізму і відчуття відсутності перспективи в найближчі роки.

⁹ У респондентів запитували, наскільки вони згодні з таким твердженням: “У здорової людини має бути можливість заробляти на життя, соромно залежати від соціальної допомоги”.

¹⁰ Літераті Т. Чоп: місто зустрічей і проводів // Незалежний культурологічний часопис “І”. – 2006. – № 44.

Якщо в розвинутих західних країнах за умов економічного благополуччя песимізм переміщається з мікро- на макрорівень, то в країнах напівпериферії оптимізм зростає вибірково лише серед вищих прошарків суспільства. Якщо вважати постсоціалістичний простір регіональним варіантом глобальної напівсфери, ця гіпотеза знаходить своє підтвердження. Найвищі прошарки постсоціалістичного суспільства характеризує оптимістичний погляд на майбутнє, що контрастує з Швейцарією, яка слугує прикладом поступового скорочення найвищого оптимізму на мікрорівні до значного песимізму в оцінці глобальних перспектив світового співтовариства.

Соціально-психологічне самопочуття учасників ситуативних опитувань виглядає не зовсім благополучним, оскільки респонденти переймаються своїм майбутнім, а відчутна більшість з них не пов'язує свої надії з майбутнім своєї країни. Такі песимістичні висновки підтверджує і пряме запитання: *“Що Ви відчуваєте, коли думаєте про своє майбутнє?”*

Серед усіх опитаних в Ужгородському районі Закарпаття лише 18 відсотків впевнені в собі і майже така ж кількість має страх за своє майбутнє. Найбільше впевнені в собі ті, хто на даний час має постійну роботу і здатний тією чи іншою мірою забезпечити власний добробут і своєї сім'ї. На їх тлі досить тривожно виглядають ті респонденти, які націлені на трудову міграцію за кордон і групи населення з низьким матеріальним статусом – пенсіонери і домогосподарки. Понад чверть цієї категорії опитаних охоплює страх перед майбутнім (табл. 2).

Таблиця 2

Емоційне сприймання майбутнього респондентами Ужгородського району Закарпаття, %

Емоційні стани	Мають постійну роботу	Мають тимчасову роботу	Незайняті	Безробітні
Впевненість у собі	23,4	16,7	11,7	6,9
Надія	60,9	55,6	61,2	79,4
Страх	12,6	25,9	20,3	11,8
Байдужість	3,1	1,9	6,5	2,0

На окрему увагу заслуговує висока питома вага респондентів, у яких роздуми про майбутнє навівають відчуття надії. Питання полягає в тому, на кого саме сподіваються респонденти в покращенні власного майбутнього. З огляду на отримані середні значення про важливість економічної самостійності та власного впливу на своє життя, можна зробити такий висновок. Серед респондентів надія на майбутнє пов'язується переважно з оцінкою власних сил і можливостей на тлі значної зневіри у здатності державних структур влади змінити соціально-економічну ситуацію в країні на краще. Проте цей висновок не виключає наявності рецидивів патерналізму, особливо серед соціально малозахищених верств населення і пенсіонерів.

Суб'єкт відповідальності за вирішення проблем локальних спільнот

Одним з мотивів дослідження глобалізації є завдання, як саме описати і пояснити формування на регіональному рівні атитюдів і соціальних моделей в різних час-

тинах світового співтовариства. Ареал Східної Європи заслуговує на особливий інтерес з огляду на те, що тут період ортодоксальних моделей і патернів сформував колективну пам'ять локальних спільнот, їхніх поглядів і підходів до розуміння і “зміни” локального середовища. Тому ми намагаємось обговорити окремі результати для того, щоб стимулювати майбутню поглиблену рефлексію щодо “східноєвропейського формування світового співтовариства” на рівні соціетальних моделей.

Одна з таких моделей ґрунтується на відповідальності держави, соціальної системи в забезпеченні безпеки, імплементованої в пасивну есхатологію. В цілому орієнтація респондентів на активні патерни поведінки чітко превалює над пасивною точкою зору особистого впливу на події, особисту ефективність в усіх ситуативних опитуваннях. Отримані результати свідчать, що цей показник сильно корелює з рівнем задоволення життям та іншими перемінними соціального самопочуття.

Поруч із цим, дані дослідження в усіх п'яти локальних спільнотах демонструють лідируючу роль відповідальності держави порівняно з індивідуальною. Підтвердженням існування рецидиву патерналістських настроїв слугують дані опитування щодо суб'єктів відповідальності за низку життєвих ситуацій. Однозначна більшість опитаних перекладає відповідальність за забезпечення не тільки роботою, фінансову допомогу на випадок безробіття, але і плату за медичні послуги, освіту й забезпечення житлом на державні органи.

В усіх ситуативних опитуваннях визнання провини держави в існуванні безробіття серед місцевого населення є більш вагомим, ніж причини, пов'язані з недостатніми якостями робочої сили, особистою відповідальністю безробітних. Досвід роботи в іноземних компаніях є своєрідною місіонерською діяльністю, спрямованою на заміну соціетальної моделі відповідальності держави індивідуальною.

До найбільш значимих чинників, які призводять до відсутності у людей роботи, респонденти Ужгородського району Закарпаття вважають, з одного боку, недостатню увагу уряду до проблем зайнятості населення, а з іншого боку – висувують претензії до держави і приватного бізнесу, оскільки створюється замала кількість нових підприємств і, відповідно, відсутні робочі місця. Як у першому, так і в другому випадку таку точку зору поділяють частіше за інших респондентів мешканці сільської місцевості. При цьому лише 14 відсотків опитаних пояснюють відсутність роботи пасивністю самих роботодавців під час пошуку вільних робочих місць.

Це не викликає здивування, оскільки раніше отримані результати неодноразово підтверджували головну роль роботи для перспективи життя. Цей результат можна розуміти таким чином: якщо в локальних спільнотах периферії зростає безробіття, посилюється орієнтація на соціетальну модель сильного втручання держави, поширюються антиринкові настрої. Розвиток безробіття гальмує лібералізацію і регулярно спричиняє ефект негативної реакції у вигляді патернів державного гарантування. В усіх ситуативних опитуваннях різновиди самостійності, від проліберальної до продержавної, мають вирішальне значення для індивідуальної оцінки майбутньої ситуації на ринку праці, шансів власного працевлаштування.

Колективна пам'ять і соціетальні моделі не фіксуються як успадковані патерни, проте вони реагують на зміни в межах локальних спільнот. Регіональне і контекстуальне формування соціетальної моделі в Східній Європі демонструє значну різноманітність, і це не кінець, а лише початок.

У східноєвропейському контексті ми помітили дві тенденції: глобалізація не досягла локального рівня, але проникла в сферу праці різними чином і способами. Більш важливим є запитання, як локальні спільноти зможуть і будуть відігравати свою роль за умов очевидного втягування у світові процеси.

Серед усіх учасників дослідження найкращим шляхом вирішення проблеми свого регіону визнається взаємодопомога всередині місцевої громади. Навіть у Ступіно локальна стратегія здається найкращою, з огляду на славетне минуле цього міста, пов'язане з розвитком високотехнологічного виробництва для військових цілей.

Тяжіння до локальної самоідентифікації впливає безпосереднім чином і на сприймання шляхів вирішення проблем Закарпаття. Знов-таки, на думку опитаних, найбільш суттєвою підтримкою тут взаємодопомога всередині локальної спільноти, а також сильна роль національної держави, яка б сприяла регіональному розвитку (відповідно 44 і 41%). При цьому менше 16% на перше місце у вирішенні проблем Закарпаття поставили покращення співробітництва між прикордонними регіонами і сусідами, між східноєвропейськими країнами, вступ і інтеграцію до Європейського Союзу.

У цілому ж, в усіх п'яти ситуативних опитуваннях респонденти найменше вказали на такі шляхи вирішення регіональних проблем, як інтеграція в Європейський Союз, посилення взаємовідносин між східноєвропейськими країнами та прикордонного співробітництва. Останній результат свідчить, що процеси глобалізації у вигляді міжнародної економічної кооперації все ще слабо відчуються на локальному рівні периферійних регіонів Східної Європи.

Попередні висновки

Проведене дослідження ілюструє релевантність національних і локальних відмінностей у Східній Європі. На прикладі Польщі капітал громади для розбудови економічного потенціалу послаблюється внаслідок так званої “човникової міграції” за кордон, тоді як у випадку Білорусі та України дається взнаки культурна єдність місцевих спільнот. Російське місто Ступіно має вигоду від ділової активності Московської області, проте ностальгія за минулою величчю старих металургійних заводів все ще контрастує з прогресивними технологіями і організацією праці в новій транснаціональній компанії. Пернік в Болгарії слугує прикладом деіндустріалізації, оскільки місто перетворилося з традиційно індустріального центру на периферійне місто без перспективи покращення ситуації найближчими роками. Життя місцевої громади тут значною мірою позначено безробіттям, еміграцією та примиренням з такою ситуацією.

Різнорманітний соціальний контекст є основою дискусії щодо специфічних проблем соціальної практики. Проведені ситуативні дослідження фіксують співіснування в східноєвропейських локальних спільнотах норм, цінностей і ментальності

минулого типу суспільства з намаганням пошуку нових підходів до вирішення актуальних проблем сьогодення. При цьому в периферійних регіонах, далеких від метрополій, уявлення про майбутнє видаються здебільше розмитими. Відчутно оптимістичний погляд на майбутнє емпірично зафіксований в Ступіно, де найвищим виявилось також позитивне ставлення до іноземних компаній. Але і тут нові форми стратегії життя та оплати праці в західних транснаціональних компаніях контрастують з ностальгією за реліктом “російського” професійного робітника і міста з його сильними і навіть слабкими сторонами.

Отримані результати цього міжнародного дослідження дозволяють висунути гіпотези на концептуальному рівні, пропонують набір інтерпретацій який, може бути корисним для пояснення фактів і тенденцій життєвих стратегій індивідів, їх ставлення до роботи, способу життя громад східноєвропейських малих міст.